

Atatürk: An Intellectual Biography (Atatürk: Bir Entelektüel Biyografi)

M. Şükrü Hanioglu

Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2011, 296 sayfa, ISBN: 9780691157948.

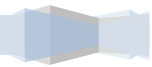
Feroz AHMAD*
Çev. H. Kemal GÜR**

Profesör Hanioglu, kariyerine İstanbul Üniversitesinde siyaset bilimci olarak başlamış ve doktora tezini Osmanlı aydını Abdullah Cevdet üzerine yapmıştır.¹ Princeton Üniversitesi'ndeki yılları, tezini yazdığından bu yana Hanioglu'nu olgunlaştırıp onu ziyadesiyle ün sahibi bir bilim adamına dönüştürmüştür. Orada kendini bir tarihçi olarak yeniden keşfetmiş ve mesaisini Jön Türk hareketinin çok hacimli bir biyografisini yazmaya

* Prof. Dr., Yeditepe Üniversitesi, İstanbul. Bu tanıtım yazısının İngilizcesi aşağıdaki sitede yayınlanmıştır. Yazının Türkçesini yayınlamamıza izin veren yazar ve akademik ağın yetkililerine müteşekkirimiz.. (TKD) <http://changingturkey.com/2015/07/08/book-review-aturk-an-intellectual-biography-reviewed-by-prof-feroz-ahmad/>

** Emekli Büyükelçi

¹ Cemil Meriç'in bu teze ilişkin kanaati yayın politikası gereği konu dışı görüldüğünden çeviri metnine alınmamıştır. (Editör)

tevcih etmiş, bugüne dek iki cildini de bitirmiştir. 1995'de yayınlanan birinci cilt İttihad ve Terakki Cemiyetinin kuruluş yılı 1889'dan 1902'deki Paris Kongresine kadar olan dönemi kapsamaktadır. 2001'de yayınlanan ikinci cilt "*Jön Türklerin ihtilale hazırlık yaptığı*" 1902-1908 yıllarına dairdir. Şöyle iki cilt ile Jön Türk ihtilalini ve 1908-1914 arasındaki anayasal dönemi işleyen müteakip dönem çalışmasını görmek isterdim. Ancak Hanioglu'nun o on yılı uzun bir sıçrama ile atlayıp şu anda tahlili yapılan bu kitabı yazmayı kararlaştırdığı görülüyor (s. 6-7).

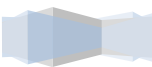
Hanioglu'nun bu kararı belirli bir mantık içermektedir; zira Mustafa Kemal her şeyden evvel Jön Türk hareketinin ürünüydü ve genellikle de bu özelliği ile tanıtılmaktaydı. Hanioglu çoğu kez tarif edilen "*ani kopuş yerine süreklilik*" kavramını tartışmaktadır (s. 7). Bu hususu bu tahlil sırasında ileride ele alacağım.

Hanioglu, Atatürk etrafında gelişen "*kişilik kültü*"nden rahatsız olmakta ve Mustafa Kemal'i "*kendi olduğu gibi*" tanımlamak istemektedir. Tarihteki Atatürk'ü "*mitolojik unsurlardan arındırarak*" yaratmak istemekte ama bunun "*hâlâ zor*" olduğunu da kabul etmektedir. Tarihi şahsiyetleri "*mitolojik unsurlardan arındırma*" sürecinin çok güç olduğunu sanki anlamak istememektedir; çünkü eski ya da yeni, tüm ulusların kendi mitlerine ve kahramanlarına ihtiyacı vardır; Türkiye kuruluşunun 90'ncı yılında dahi hala genç bir ulustur. Hindistan gibi genç bir ülke de Gandhi'sine ve Nehru'suna ihtiyaç duymaya devam etmektedir. Şimdi iki yüz seneden eski ABD'ni ele alalım. Amerika'nın kurucu babaları Amerikan halkı için hala önemlidir. Amerikalılar kahramanları Thomas Jefferson veya George Washington pozitif ayrımcılık veya Irak'ın işgali gibi konularla karşılaşsalar acaba ne düşünürlerdi diye merak ederler. Jill Lepore "*Amerikan iç siyasetinde sağ, sol ve merkezdekilerin herhangi bir kuşku hasıl olduğunda Kurucu Babalarına sığındıklarını*" ileri sürmektedir.² Bundan dolayı şimdi Türklerin bugünkü bazı sorunlara hâlâ Kemalist döneme bakarak cevap aramaları, o dönemi yaşayanların bir bölümü de hayatta iken şaşırtıcı değildir. Hanioglu ise Atatürk sonrası nesle mensuptur.

Hanioglu, genellikle, Atatürk'ün okuduğu ciltler dolusu kitaplara, kitaplarda altını çizdiği yerlere, koyduğu özel işaretlere, sorulara, sayfa kenarlarına yazdığı notlara ve kitapların içine yazdığı kişisel mütalaalara dayanmaktadır. Bütün bunlardan "*açıkçası, Atatürk kelimesinin tam anlamıyla bir entellektüel değildi*" yönünde bir çıkarım yapmaktadır (s. 6-7). Kelimenin tam anlamı ne demektir? "*Entellektüel*" sözcüğünün nasıl tanımlandığı hayli önemlidir ki Hanioglu böyle bir tanım yapmamıştır. Şayet entellektüel kavramı ile eleştirel düşünen bir kimseyi, mantık ve ilerleme saikiyle geleneksel değerleri sorgulayan bir şahsı tarif ediyorsanız o zaman Atatürk'ü entellektüel olarak tanımlamanız kaçınılmazdır.

Hanioglu ile "*Mustafa Kemal'in her şeyden önce bir teorisyen değil uygulayıcı olduğu*" (s. 60), "*Comte, Marks veya Lenin gibi bir düşünür olmadığı, bir vizyonun gerçekleşmesi için uğraş veren bir lider olduğu*" (s. 226) hususlarında mutabakata vardığımızı düşünelim. O

² Jill Lepore, *The Whites of Their Eyes: The Tea Party's Revolution and the Battle Over American History*, Princeton University Press, 2010

takdirde Hanioglu temelde haklidir. Atatürk bir pragmatist idi. Öyleyse niye bir "entelektüel biyografi" diyor da bir pragmatistin biyografisi demiyor?

Atatürk bu kitapları satır altlarını çizecek, özel işaretler kullanacak, sorularını, sayfa kenar notlarını ve şahsi mütalaalarını kitapların içine yazacak kadar yoğun bir dikkatle ne zaman okumuştur bilmiyoruz. Subay olarak İmparatorluğun muhtelif cephelerinde savaşırken, Gelibolu'da, nihayet 1919'dan 1922'ye kadar ulusal kurtuluş savaşını yönetirken ve sonra devrimci bir devlet kurarken bu kadar zaman bulabilmiş midir? Şahsen bütün bu yıllar zarfında zamanı ve enerjisi hatta bir kütüphanesi olduğundan da şüphe duyarım. Ciddi okumaya ve tartışmaya muhtemelen 1926-27 yıllarında 1927'deki "Büyük Nutku"nu tasarlarken başlamıştır.

Atatürk oturup kitap okuyamazken anayasal ve anayasa sonrası dönemin zengin ve canlı basınına takip edebilmek için vakit bulabilmiş olabilir. Kitap kurdu (bibliophile) Hanioglu bu ihtimali düşünmüş görünmemektedir. Ben de 2014 Mayıs'ında yayınlanan "Mahmut Esat'ın Toplu Eserleri"nin birinci cildine tesadüf edene kadar bu ihtimali aklıma getirmemiştim.

Mahmut Esat (Bozkurt) (1892-1943) o yılların en çok bilinen entelektüel ve yayıncılarından. Adıgeçen, Anayasal dönemde *Hizmet*, *İttihad*, *Ahenk*, *Köylü* ve *Anadolu* gibi gazetelerde yazmaya başlamıştı (1911). Yeni Türkiye Cumhuriyetinin milliyetçiler tarafından kurulduğu ve geleceğinin tartışıldığı dönemde, yani 1920-1924 arasında da yazmaya devam etti. Anadolu'da *Yeni Gün*, *Hakimiyet-i Milliye* ve *Sada-yı Hak* gibi dergilerde yayınlanan Mahmut Esat'ın makaleleri, ülkenin Osmanlı geçmişinden 1920'nin Anadolu'suna kadar geniş bir sistematik içermekteydi. Mahmut Esat, *Hakimiyet-i Milliye*'de (1921), *Sada-yı Hak* ve *Anadolu'da Yeni Gün*'de (1924) "Türk devriminin anlamını, ilkelerini ve süregelen devrimle ilgili olarak örneğin "halkın Devletini düşünmek" gibi çeşitli konuları işlemeye başladı.

Mahmut Esat ve diğerleri tarafından yazılan bu tür makaleler Hanioglu'nun dikkatinden kaçmış bulunmaktadır. İçindekiler bölümünde Mahmut Esat yoktur. Oysa Bozkurt olarak (1934'de aldığı soyadı) yazdığı *Atatürk İhtilali:Türk İnkılabı Tarihi Enstitüsü Derslerinde* başlıklı kitap (İstanbul, 1940) kaynakça bölümünde yer almaktadır. Mustafa Kemal'in bir yandan milli mücadeleyi sürdürürken sonra da yeni Cumhuriyeti kurarken okumaya vakit bulmuş olabileceğini ortaya koymak, bu dönemi yazarken önem ve derinlik içeren bir tespit niteliği taşıyabilirdi.

Atatürk'ün vizyonu konusuna bilahare döneceğim; önce Atatürk'ün doğumu ve bir Osmanlı subayı olarak formasyonunu ele alacağım (1 ve 2.nci bölümler). Bu kısımlar ilginç bölümler olabilir ama özellikle Andrew Mango'nun Atatürk'ü ve ondan evvel yazılan biyografilerden öğrendiklerimize fazla bir şey katamaz.

Hanioglu'na göre, Atatürk 1907 yılında Osmanlı İmparatorluğunun gönüllü olarak kendini tasfiye etmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Hanioglu ciddiye aldığı görülen bu iddiayı Ali Fuat Cebesoy'un hatıralarından alıntılanmıştır. Tarihçiler hatıraları, hele Atatürk'ün rakiplerinin hatıralarını, aynen yazıldığı gibi mi değerlendirmelidirler? Bir kere hatıralarda sadece

yazarına hizmet etme amacı vardır ve yazarının önyargılarını haklı göstermeye yarar. Ulusal direniş hareketinde Atatürk'ün rakibi olan Cebesoy bu tuhaf düşüncüyü Mustafa Kemal'e yakıştırmış olamaz mı? Mustafa Kemal böylesine ironik bir ifadeyi pekâla kasıt dışı kullanmış olabilir ama bu bir tarihinin ciddiye alabileceği bir ifade değildir.³

Kendi kendini gönüllü olarak tasfiye eden bir imparatorluk hiç görülmüş müdür? Atatürk'ün bir Osmanlı subayı olarak kariyeri Osmanlı İmparatorluğunun mevcudiyetini ve devamını çok ciddiye almasını gerektirir. Mustafa Kemal anayasal devrimden sonra İmparatorluğun müdafaası yolunda muhtelif cephelerde savaştı. Birinci Dünya Savaşında örnek bir asker olarak ün kazandı. Mütarekeden sonra Sultan'ın yabancı güçlere karşı direnişini yöneteceğini dahi umut etti ve kendisinin Hükümette Savaş Bakanlığına getirilmesini bekledi. Ancak, Sultan'ın bu görevi üstlenmeyeceğini anladıktan sonra Milli Mücadele'de ipleri eline aldı.

Hanioğlu, 3'ncü bölümde Atatürk ve İslam konusunu işlemektedir. Vardığı sonuca göre Atatürk "... bilim ilerlemeyi teşvik etmiş, buna mukabil din (İslam olarak okuyunuz) ilerlemeyi engellemiştir ..." düşüncesindedir (s. 53). İslam'ın o günlerdeki durumu göz önüne alındığında bu tespit mantıki görünmüş olabilir. Ama Atatürk de reformlarında İslam'ın aslına uygun olarak yeniden akılcı hale getirilmesini amaçlamıştır.

Atatürk "*Aydınlanma*" ideallerine inanmıştı: akılcılık, eleştirel tahlil ve araştırma özgürlüğü. Yaratmaya çalıştığı modern Türkiye'nin de bu idealleri benimsemesini istemekteydi. Hanioğlu'nun "*İslam'ın yeniden biçimlendirilmiş uyarlaması*" (s.56) ile ne kastettiği hakkında bir fikrim yoktur. Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde İslam'ın durumu ortada iken Atatürk, İslam'ın önceki çağlardaki gibi yeniden akılcı ve bilimsel olması için reform yapılmasını istemiştir.

Darül-Fünun Profesörlerinden ve yeni rejimin destekleyicilerinden Mustafa Şekip, *Hakimiyet-i Milliye*'de yayımlanan (30 Aralık 1925) bir başyazısında laik hükümeti, dini yaşamdaki önderliğin cahillerden aydınlanmışlara devri olarak tarif etmiştir. Devamla "*devrimimizin daha ziyade dini bir karakter taşıdığını, zira vicdanlarımızı zararlı baskı ve hakimiyetten kurtarmış olduğunu*" ileri sürmüş ve "*bir ulusun herhangi bir din olmadan yaşayabileceğini düşünmek insanlığı, toplumbilimi ve tarihi inkar etmekten başka bir şey değildir*" diye ilave etmiştir. Belki de laiklik "İslamın yeniden biçimlendirilmiş uyarlaması" idi ! Atatürk'ün sık sık göndermeler yapılan 30 Ağustos 1925 tarihli Kastamonu konuşmasında Türkiye Cumhuriyeti bir şeyler, dervişler, müridler ve onların takipçilerinin ülkesi olmamalıdır, zira en doğru ve gerçekçi yol medeniyet yoludur dediği gibi.⁴

Atatürk'ü "*kelimenin tam anlamıyla*" tanımlamaya ve onu "*mitolojik unsurlardan arındırmaya*" çalışan Hanioğlu gerçekleri de değiştirebilmektedir. Mesela, Hanioğlu'nun "*Mustafa Kemal'in yeni Meclisi siyasette tek ve mutlak hakimdi*" iddiası ne kadar geçerlidir? Ali Fuad Paşa, Kazım Karabekir, Hüseyin Rauf ve Refet Bele gibi öteki milliyetçi generallerin varlığını göz ardı etmiştir ki Atatürk'ün rakibi bu isimler bilahare 17 Kasım

³ Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 114-17

⁴ *Söylev ve Demeçleri*, ii, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1959, 215

1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kurdular. Bu isimler Atatürk'e ciddi tehdit oluşturmaktaydılar, ancak sadece bir kez, 144'ncü sahifede onlardan bahsedilmiştir.

1925 Haziran'ında patlak veren Şeyh Said isyanı bastırılmasaydı ve yeni hükümet bu münasebetle olağanüstü yasalar çıkarmasaydı, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası "*süreklilik*" sloganı ile seçimleri kazanıp iktidar olabilirdi. Mustafa Kemal'in durumu 13 Eylül 1921'deki Sakarya Zaferine kadar gerçekten sallantıda idi. Sakarya'da kaybetseydi liderlik Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurucularından Kâzım Karabekir Paşa'ya geçebilirdi. Sakarya, Atatürk'ün talihinde bir dönüm noktası olmuştur.⁵ (6).

5'nci bölümde Atatürk'ün politikasının "*oportünist*" olup olmadığına ilişkin bir zihinsel karmaşa göze çarpmaktadır. Oysa Hanioglu daha önce "*pragmatik*" nitelmesi yapmıştı. Sanırım her ikisi de olabilir. Ancak, Atatürk temelde bir pragmatist olarak kararlarını teorik değil pratik mülahazalara göre akıl ve gerçekçilik esaslarına göre verirdi. Hakikaten de gerçekçiliği, olması gerekene göre değil, olduğu gibi gören bir realist idi. Atatürk ve milliyetçiler "*komünist taklidi mi yapıyorlardı ?*" . Ya da Bolşeviklerle ittifak emperyalizmin tehdit ettiği her iki tarafın durum icabı yaptıkları bir ittifak mıydı? Komünizm taklidi yapmaya gerek yoktu çünkü bu Lenin'i zaten kandırmayacaktı.

Sanırım Hanioglu'nun çıkarımlarını inceleme ve bu kitap tanıtımını toparlama zamanı gelmiştir. İşte burada yazarın değişimin sürekliliği sorusuna geçeceğiz. Hanioglu, İmparatorluktan devamla Cumhuriyete geçilmesine inanmaktadır. Şöyle yazmaktadır: "*Türkiye'nin Atatürk tarafından yönetilen dönüşümü Osmanlı geçmişinden kopuş anlamında değil bilakis Osmanlı'nın devamı sürecidir. ... Mustafa Kemal'in savunduğu fikirler enine boyuna tartışılmıştır. Büyük Savaş çıkmasaydı Osmanlı toplumunun normal gelişmesi, Atatürk'ün düşüncelerinin 1920'li yıllardaki zaferine kesinlikle olanak tanımazdı*" (s.227).

Hanioglu düşüncelerin devamı kavramına değinmekte haklıdır, ama bu düşüncelerin Osmanlı İmparatorluğunda ve Cumhuriyette nasıl uygulandığını anlayamamıştır. Enver Paşa Osmanlı askerlerinin basit cümleler okuyup yazması için Arap alfabesini basitleştirmek istedi. Radikal bir reformcu idi. Hakkında söylenebilecek tek şey budur. Oysa Atatürk gelenek ve kurumları yerle bir eden bir devrimciydi ve Arapça yazıyı kaldırdı yerine Latin alfabesini koydu. Sonra da yaratmaya çalıştığı "*yeni Türk*"ün gereksinimlerini karşılayabilmek amacıyla Türk dilini dönüştürmeye başladı.

Kadınların durumunu ele alalım. Bilindiği üzere Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde bir kadın hareketi vardı. Hanioglu'na göre "*Cumhuriyetçi kadın hareketi, Osmanlı'nın son döneminde, 1908-1914 arasındaki kadın hareketinden daha az ses getirmiştir*" (s. 210). Hanioglu, cumhuriyet ve kadın arasındaki ilişkiyi de gözden kaçırmıştır. Cumhuriyet dönemindeki girişim sadece kadınlardan değil yeni devletten de gelmiştir. Devlet adamı ve tarihçi Ahmet Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye (1862-1936) kadınlar için eğitim sorununa ilk değinen kişi olmuştur. Kendisi Osmanlı aristokrasisi sayılabilecek bir konumda kültürlü ve eğitilmiş bir ailenin kızı olarak dünyaya gelmiştir. Orta

⁵ Andrew Mango, *Atatürk*. 323-326

ve üst sınıfların kadınları için eğitim olanakları tanınmasını savunurken toplumsal düzene tehdit teşkil etmemiştir. Bu dönemin basını, Batılılaşmadan etkilenen şehirli, orta ve üst sınıflara mensup kadınların sorunlarının sözcülüğünü yapmıştır. Gazeteler eğitilmiş kadınların daha iyi eş ve "yuva kurucu" olacaklarını, toplumsal kural ve yükümlülükleri yerine getirebilecek sağlıklı çocuklar yetiştireceklerini gösteren resimler çizip basmaya başlamışlardır.

Cumhuriyet döneminde kadınların durumu kökünden değişmiştir. Cumhuriyetçi hareket kadınların özgürleştirilmesi sürecini başlatırken onların sadece iyi bir eş ve anne olabilmelerini değil erkeklere açık öğretmenlik, doktorluk, avukatlık ve diğer tüm mesleklere yani kamu alanına girebilmelerini öngörmüştür. Bu süreç Osmanlı Hanedanının yönettiği din tabanlı bir toplumda mümkün olamazdı. İşte şehirli kadınlar Atatürk'ün devrimci politikalarından böyle yararlandılar. Atatürk Türk toplumunu dönüştürmek ve yüzyıllardır topluma hakim olan ataerkil düzenden arındırmak hususunda kesin kararlıydı. Ataerkil düzeni yıkmak, yeni düzen iyice kök salana dek nesiller gerektiren bir süreçtir. Keza bu süreç iktidara geldikleri takdirde hasım siyasi güçler ve sosyo-ekonomik sınıflar tarafından engellenebilecek bir süreçtir. Hanioglu, ataerkil düzenden bihaber gözükmekte olup makalesinde bu kavrama hiç yer vermemiştir.

İşte bu Atatürk'ün "vizyonu" idi, öyle bir vizyon ki milli mücadeledeki rakipleri tarafından paylaşılmamaktaydı. Rakipleri, halkın da benimsediği "asırlar süren hanedan hakimiyeti altında süreklilik" fikrine inanmaktaydılar. Şayet Cumhuriyet olacak ise bu Cumhuriyetin başı Osmanlı Halifesi olmalıydı çünkü Sultan 1922'de tahttan indirilmişti. Bir Osmanlı devletin başı olsa meşruiyet sorunu kalmayacak, muhtemelen bir kaç yıl sonra monarşi geri gelebilecek, ezcümle herşey bu kadar derinden değişmese durum daha rahat olacaktı. Ayrıca Osmanlı geçmişini yüceltip idealleştiren bir sınıfın özlemi hâlâ sürmekteydi. Ama Atatürk zor olanı seçti ve devrimci değişiklikler yaparak bugün elimizde olanı yarattı.

